

PROPONTICA

Uluslararası Propontis Arkeolojisi Dergisi
International Journal of Propontic Archaeology

e-ISSN: 2980-132X, PROPONTICA, Mart 2024, 2 (3): 01-26

Larisa (Aeolis) Akropolü'ndeki Geç Arkaik Surlarda Batı Anadolu'nun Tunç ve Demir Çağları'ndan İzler

Traces of Western Anatolian Bronze and Iron Ages on the Late Archaic Circuit of Larisa Acropolis (Aeolis)

Ertunç DENKTAŞ^{1,2}

¹Istanbul Teknik Üniversitesi, LEE, Mimarlık Tarihi Doktora Öğrencisi, İstanbul
· denktas@itu.edu.tr · ORCID > 0000-0002-0720-8926

²Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, KVKOY, Kül. Var. Kor. ve On. Bölümü, İstanbul
· ertunc.denktas@msgsu.edu.tr · ORCID > 0000-0002-0720-8926

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 19 Aralık/December 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 12 Şubat/February 2024

Yıl/Year: 2024 | **Cilt – Volume:** 2 | **Sayı – Issue:** 3 | **Sayfa/Pages:** 01-26

Atıf/Cite as: Denktas, E. "Larisa (Aeolis) Akropolü'ndeki Geç Arkaik Surlarda Batı Anadolu'nun Tunç ve Demir Çağları'ndan İzler" Propontica, 2 (3), Mart 2024: 01-26.

LARİSA (AEOLİS) AKROPOLÜ'NDEKİ GEÇ ARKAİK SURLARDA BATI ANADOLU'NUN TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARI'NDAN İZLER

ÖZ

Larisa (Buruncuk), Prehistorik dönemlerden itibaren yerleşim görmüştür. Terkedildiği öne sürülen MÖ 3. yüzyıl başına kadar Aeolis bölgesinde önemli bir merkez durumundadır. Yerleşim özellikle MÖ 7.- 4. yüzyıl arasında yoğunlaşan kültür kalıntılarıyla bölge arkeolojisi için önem taşımaktadır. Geç Arkaik Çağ'da akropolü çevreleyen sur hattı, kuleleri, özenli çokgen duvar işçiliği ve güçlendirilmiş tahkimat yapısını içeren tasarım anlayışıyla araştırmacılarda çağının ilerisinde, bir “yabancı” izlenimi uyandırmıştır. Batı Anadolu'nun Tunç ve Demir Çağları'na odaklanan güncel kazı çalışmalarıyla sayıları gün geçtikçe artan yerleşim ve materyal kültür buluntuları bölgenin kronolojisi ve sosyo-kültürel yapısının algılanmasında yeni sonuçları da ortaya çıkarmaktadır. 2010-2021 yıllarında Larisada gerçekleştirilmiş mimari yüzey araştırmalarında da benzer bir hedefle yola çıkılmıştır. 1940'lı yıllarda üretilmiş bilginin gözden geçirilmesi gerekliliği her zaman akıllarda tutulmuştur. Bu çalışmada, öncelikle Larisa Akropolü'ndeki Geç Arkaik öncesi tahkimata ilişkin veriler ele alınmıştır. Arazideki mimari kalıntılar yeni tespitlerle desteklenerek belgelenmiş, buluntular güncel literatür üzerinden yeniden okunmuştur. Schefold'un önerdiği Orta-Geç Tunç Çağları kronolojisinin geçerliliği tartışılmıştır; burçlarla desteklenen biçimlenişiyle surların bölgenin Demir Çağı uygulamalarına olan yakınlığı vurgulanmıştır. Kesinliği her zaman için kazılarla desteklenebileceği göz ardı edilmeden olası bir erken devir tahkimat tasarım kurgusu önerilmiştir. Kıyı şeridini Tunç ve Demir Çağları'nın güçlü Orta Anadolu kültür bölgelerine bağlayan Hermos Nehri üzerindeki konumuyla Larisa, politik ve kültürel anlamda her daim önemini korumuştur; olası işgal ve yıkımların yanı sıra farklı kültürel birikimlere de var olma imkanı tanımıştır. Batı Anadolu'nun Tunç ve Demir Çağları bilgi birikimiyle örtüşen Geç Arkaik tahkimatın kurgusu ise Larisa'nın etkileşime açık olduğu kadar, yerel köklerine ne kadar bağlı olduğunu bir kez daha göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Aeolis, Larisa, Geç Arkaik Çağ, Akropol Tahkimatı, Batı Anadolu Tunç ve Demir Çağları Mirası.

TRACES OF WESTERN ANATOLIAN BRONZE AND IRON AGES ON THE LATE ARCHAIC CIRCUIT OF LARISA ACROPOLIS (AEOLIS)

ABSTRACT

Larisa (Buruncuk) has been inhabited since prehistoric times. It was a significant center in Aeolis early 3rd century BC, at which point it is claimed to have been abandoned. The settlement is valuable for the archaeology of the region, with the cultural remains especially concentrated between the 7th and 4th centuries BC. In the Late Archaic period, the fortification line surrounding the acropolis, with its towers, elaborate polygonal masonry and reinforced bulwarks, gave researchers the impression of a “foreigner” ahead of its time. With the current excavations focusing on the Bronze and Iron Ages of Western Anatolia, the increasing number of settlement and material culture finds reveal new results in the perception of the chronology and socio-cultural structure of the region. The architectural surveys carried out in Larisa between 2010 and 2021 set out with a similar objective. The need to revise the knowledge produced in the 1940s was always put forth. This study primarily analyzed the data on the pre-Late Archaic fortifications at the Acropolis of Larisa. The architectural remains on the site were documented and supported by new findings, and the data were reinterpreted through the current literature. The research discussed the relevance of the Middle-Late Bronze Age chronology proposed by Schefold and emphasized the similarity of the fortifications to the Iron Age practices of the region with their form supported by bastions. It proposed a possible early-period fortification design without neglecting the fact that its accuracy can always be supported by excavations. With its location on the Hermos River, which connects the coastline to the powerful Central Anatolian cultural regions of the Bronze and Iron Ages, Larisa has always maintained its political and cultural significance, allowing different cultural backgrounds to exist, in addition to possible invasions and destruction. The structure of the Late Archaic fortification, which matches the existing knowledge about the Bronze and Iron Ages of Western Anatolia, once again demonstrated that Larisa was not only open to interaction but also very attached to its local/indigenous roots.

Keywords: Aeolis, Larisa, Late Archaic Period, Acropolis circuit, Bronze and Iron Age heritage of Western Anatolia.

GİRİŞ

Aeolis Larisa'sı İzmir Körfezi'nin kuzeyindeki günümüz Buruncuk Mahallesi dolaylarında yer alır. Dumanlı Dağ (*Sardene*)'dan, Gediz (*Hermos*) Ovası'na uzanan yarımada görünümündeki yükselti üzerindeki kalıntılarıyla Batı Anadolu arkeolojisine önemli veriler sunar. Yerleşimdeki kazılar Johannes Boehlau ve Karl Kjelberg yürütücülüğünde 31 Ocak 1902 tarihinde başlamıştır¹. 20. yüzyılın başındaki siyasi ortamın sebep olduğu uzun bir aranın ardından 1932-1934 yıllarında devam eden çalışmalara Karl Schefold başkanlık etmiştir². İsveç ve Alman araştırmacıların ortaklığındaki kazıların sonuçları yerleşimin kronolojisi ve materyal kültürüne ışık tutan üç yayın ile bilim dünyasında kendine yer bulmuştur³. Güncel çalışmalar 2010-2021 yılları arasında Prof. Dr. Turgut Saner (İTÜ) ve ekibince gerçekleştirilmiş, bu yüzey araştırmalarında yerleşimin mimari birikimi yeniden ele alınmıştır⁴.

Arkaik-Klasik Çağ kalıntılarıyla önem kazanan Larisa'nın yerleşim dokusu güncel yüzey araştırmalarında Larisa Batı, Larisa Doğu ve her iki yerleşim alanını birbirine bağlayan tarım alanları olmak üzere üç ana bölge/mahalle üzerinden okunmaktadır (Fig. 1). Larisa Batı, İzmir-Çanakkale yolu üzerindeki geniş platonun üzerinde konumlanır. Kazı ekibince "Akropol" olarak tanımlanan alan temenosu ve saray yapılarıyla Larisa'nın her dönem odağında yer alır; yöneticinin yaşam alanını tanımlamaktadır. Platonun güneyi boyunca elit sınıfın ve halkın ikamet ettiği güney şehir alanı uzanır⁵. Yerleşim, Klasik Çağ sonlarında aynı zamanda platoyu oluşturan yamaçlar üzerinde yükselen bir sur hattıyla korunaklı bir hal kazanmıştır⁶.

1 Kjelberg 1904, 9.

2 Larisa'da gerçekleştirilmiş olan kazılara ilişkin detaylı bilgi için bkz. Mater 2016.

3 Aynı zamanda bu çalışma içerisinde kazı yayınları olarak tanımlanacak bu çalışmalar için bkz. Boehlau - Schefold 1940; Kjelberg 1940; Boehlau - Schefold 1942.

4 2010 yılından başlayan çalışmalar öncesinde kazı ekibinin gerek duydukları zamanlarda yapmış oldukları arazi ziyaretleri dışında Hans Lauter, Dieter Hertel ve de Panaztepe ekibinin başkanlığındaki Güney Aiolis yüzey araştırmalarında Larisa'nın konu edildiği ve alanda kısa süreli çalışmalar yürütüldüğü bilinmektedir. Bahsi geçen çalışmalar için bkz. Lauter 1975; Erkanal-Öktü - İren 2005.

5 Külekçi 2021, 299-302.

6 Larisa'nın tahkimatlarına yönelik güncel yorumlar için bkz. Saner et al. 2016.

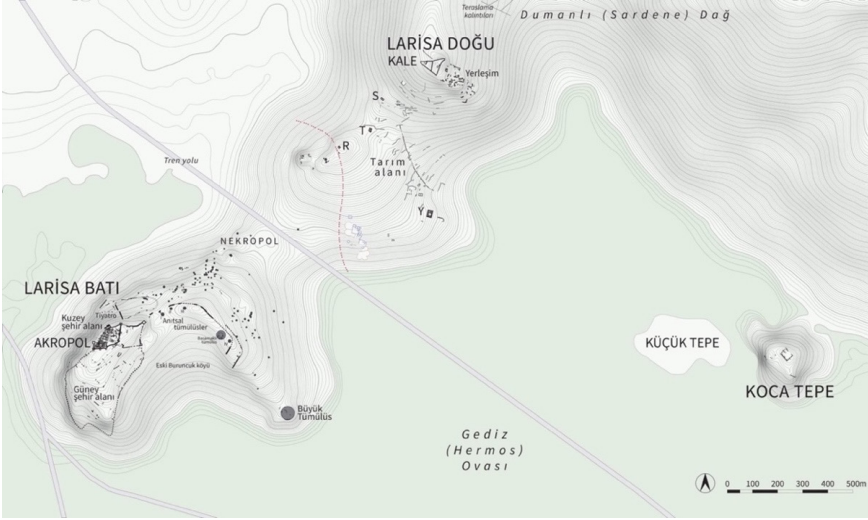

Fig. 1: Larisa (Aeolis) genel yerleşim planı (Larisa Yüzey Araştırmaları Arşivi, 2022)

Larisa Doğu mahallesindeki üçgen formlu kale, yerleşim topoğrafyasının en yüksek konumu durumundadır. Kalenin güneydoğusundaki kayalık yamaçların oluşturduğu doğal teraslar üzerinde yerleşim dokusuna ait kalıntılar uzanır. Güneybatısındaki tarım teraslamaları ve yapıları, irili ufaklı çok sayıda tümülüsü içeren nekropol alanlarıyla Larisa'nın doğu ve batı bölgeleri bir bütün kılınmıştır. Tarım arazileri aynı zamanda ovada da yer almıştır; Kocatepe ve Küçüktepe üzerindeki yapılar ve taş ocaklarıyla Larisa'nın ihtiyaçlarına destek sunmuştur⁷.

Larisa Batı'daki akropol ve şehir alanı, Geç Arkaik Çağ'da ve ardından MÖ 4. yüzyılda inşa edilen tahkimatlarla birbirinden ayrılmıştır. Kazılar aracılığıyla gün yüzüne çıkarılmış tanımlı mimari kalıntılar günümüzde arazide gözle takip edilebilmektedir (Fig. 2)⁸. Geç Arkaik surlar kavisli kenarlara sahip çokgen bloklu beden duvarları ve kuleleriyle, dörtgen örgüdeki MÖ 4. yüzyıl inşaatlarından farklılaşmaktadır. Akropol alanı korunaklı kurgusu ve özenli duvar işçiliğiyle Geç Arkaik Çağ'da yerel bir yöneticinin prestij yapısına mekan olmuştur. Bu durum, 20. yüzyıl literatüründe Larisa Akropolü'nü bir "şato" olarak tanımlatacak kadar önemsenmiştir⁹.

7 Külekçi et al. 2023.

8 Geç Arkaik ve MÖ 4. yüzyıl akropol surları kazı çalışmalarıyla literatüre kazandırılmıştır. Bazı araştırmalarda Geç Arkaik inşaatın erken Klasik Çağ'a tarihlendirilmesi gerektiği de öne sürülmüştür. Lang 1996, 228-231; Hülden 2020, 127. Akropolün daha erken dönemlerde bir sur hattı ile şehir alanından ayrılan bir yerleşim modeline sahip olma olasılığı günümüzde yüzey araştırmalarının sonuçlarıyla olası görülmektedir; ancak kesin bir dille ifade edilememektedir.

9 "Şato" tanımlaması Mansel tarafından kullanılmıştır. Mansel 2014, 191. Kimi yayınlarında bu alan bir kale "Burg", "Castle" olarak belirtilerek işlevsel ve simgesel bir anlam katma çabasında bulunulmuştur. Boehlau - Scheffold 1940; Winter 1971, 16; Scheffold 1983.

Fig. 2: Larisa Akropolü hava fotoğrafı -batıdan- (Larisa Yüzev Araştırmaları Arşıvi, 2022)

Batı Anadolu'daki Demir Çağı-Arkaik Çağ sur duvarları günümüz araştırmacılarının ilgisini çeken konulardan birini oluřturmaktadır¹⁰. Kalıntılar üzerinden Hellen ana karası ve Anadolu'nun iç kısımlarıyla kurulan ilişki ağları irdelenmekte, bölgesel ve tarihsel kurgunun gelişim sürecindeki etkisi tartışmaya açılmaktadır. Bununla beraber bölgedeki yerel kimliklerin tanımlanmasına dönük sorgulamalar da söz konusudur¹¹. Larisa Akropolü'ndeki Geç Arkaik surlar da bu çalışmalarda sıklıkla kendine yer bulmaktadır.

Çalışmalarda MÖ 2. binyıldan ilk binyıla geçişte Batı Anadolu'daki sur mimarisinin sadeliği göze çarpmaktadır. MÖ 8-6. yüzyıllar arasında ise doğudan gelen tehditler sonucunda birbirini tetiklercesine ilerleyen bir gelişim görülmektedir. Larisa Akropolü'ndeki duvarların bu gelişimdeki konumu neredeyse tüm araştırmacılar tarafından döneminin ilerisinde bir noktada tanımlanmaktadır; bu sebeple de kronolojisi akıllarda soru işaretleri bırakmaktadır.

Üst ölçekte bölgesel ve biçimsel gruplaşmalara evrilen günümüz sur çalışmalarında mimarinin mikro-ölçekteki dönüşümüyle birlikte incelenmesinin araştırmalara sağlayabileceği katkıyı unutmamak gerekir. Geç Arkaik Akropol Surları'nın belgelenmesi sırasında erken dönem tahkimatlarına ilişkin elde edilen fiziki veriler Larisa'daki inşaat pratiğinin sürekliliğine ve hattın konseptine dönük izleri de beraberinde sunmaktadır. Batı Anadolu'da tanımlı Orta ve Geç Tunç Çağı kontekstleri sayıca oldukça az ve tartışmalıyken Larisa'daki erken dönem kalıntıları

10 Yakın dönem çalışmaları için bkz. Lang 1996; Frederiksen 2011; Vergnaud 2012; Hülden 2020.

11 Vergnaud 2012, 205.

kazı ekibince iddialı bir biçimde Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir¹². Bu tespit günümüzde kendini sorgulatır bir hal almıştır; gözden geçirilerek, arazideki kalınlarla beraber yeniden ele alınmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu sebeple, bu çalışma yoğun olarak Larisa'daki akropol surlarının erken dönem inşaatlarına odaklanmıştır. Bu kapsamda arazideki mimari kalıntılar yeniden belgelenmiştir. Kazı yayın ve raporlarından olası kontekst buluntular tespit edilmeye çalışılmıştır; güncel literatür aracılığıyla analogik değerlendirmeler yapılmıştır¹³. Geç Arkaik Akropol Surları üzerindeki Tunç Çağları'yla ilişkilendirilen kalıntıların oluşturduğu mimari birikimin etkisi irdelenerek olası tasarım kararları tespit edilmiş, aynı zamanda Geç Arkaik öncesi hattın biçimlenişine dönük bir öneride bulunulmuştur.

GEÇ ARKAİK AKROPOL SURLARI

Larisa Akropolü Geç Arkaik Çağ'da sekiz kuleli bir sur hattıyla çevrelenmiştir; paralelkenarı anımsatan formuyla bir iç kale görünümündedir¹⁴. Kuzeyde bir yamaçla sınırlanırken güneyinde hafif bir eğimle uzanan şehir alanı yer alır. Kavışarak ilerleyen yolun sonlandığı kapı, akropole kuzey yönünden ulaşımı sağlar¹⁵ (Fig. 3).

Batı ve kuzey uçlardaki iki kule (Kule I ve Kule VI) güneyde, plato üzerinde ilerleyen bir sur hattı ile birbirine bağlanır. Kuzey duvarı yamaç boyunca yükselmektedir. Böylelikle bu kuleler tanımlı bir alanı sınırlayan sistemin her iki ucunda konumlanmış durumdadır. Sur topografyanın da desteğiyle güney (Kule I-Kule II) ve batı (Propylon-Kule VI) yönlerinde doğrusal hatlarla şekillenmektedir. Kule III-Propylon arası temenosun sınırlarıyla da ilişkili olarak açısız kırılmalar sergileyen dört beden duvarı parçasından oluşur. Güney hat toplamda 187,14 m; kuzey hat ise 167,88 m'lik bir mesafe kat etmektedir.

Keskin yön değişikliklerinin gözlemlendiği, köşe oluşturan noktalarındaki kuleler (Kule I ve Kule VI) bağımsız birimlerden oluşmaktadır. Dikdörtgen formundadırlar; temel kalıntılarından anlaşıldığı üzere iç kısımları mekanlara bölümlenmektedir. Hat üzerindeki diğer kuleler beden duvarıyla bütünleşik bir kurgudadır.

12 Boehlau – Schefold 1940, 44.

13 Kazı raporu olarak tanımlayabileceğimiz yayınlar için bkz. Kjellberg 1904; Boehlau 1933; Schefold 1933; Schefold – Crome 1934. Bunlara ek olarak arazi çalışmaları sonrasında İstanbul Arkeoloji Müzelerine teslim edilmiş olan iki adet kazı envanter defteri bulunmaktadır.

14 Akropol surlarındaki kazılar sekiz adet kuleye ilişkin veriye ulaşmayı sağlamıştır. Ancak alanın topografyası kuzey yamaç üzerinde iki adet kulenin varlığını daha mümkün kılmaktadır.

15 Yerleşim alanına erişen başka bir kapının izine çalışmalar sırasında rastlanmamıştır. MÖ 5. yüzyıl sonlarında inşa edilen Propylon'un bulunduğu alanda konumlanan öncül bir yaya kapısının varlığı kazı ekibince öne sürülmektedir. Boehlau – Schefold 1940, 69-70. Ancak alandaki kot farkından dolayı bu öneri çok gerçekçi gözükmemektedir. Böyle bir kapı için önerilebilecek en uygun alan güney hat üzerindeki Kule I-Kule IV arasındaki bir nokta olmalıdır.

Akropole bakan yüzlerinde iç bölümlerine ulaşan basamakların kalıntıları bulunmaktadır. Güney hat üzerindeki bu kulelerin aynı zamanda yakın çevrelerinde, üst yapıda yer alacak seyirdim yerlerine erişimi sağlayan merdivenlerin temelleri uzanmaktadır.

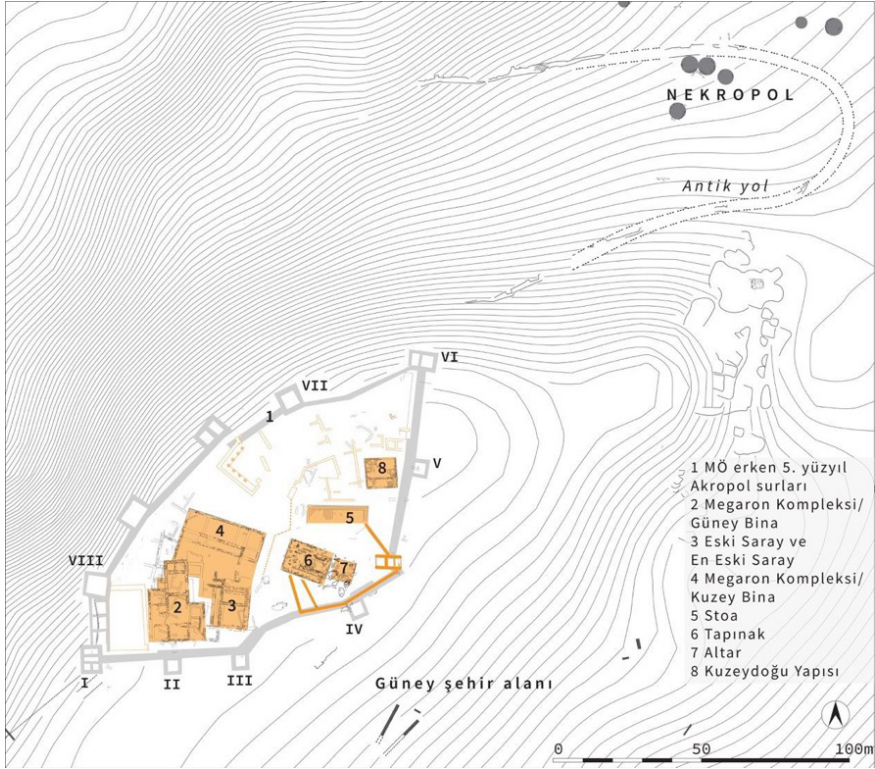

Fig. 3: Larisa Batı MÖ 5. yüzyıl sonu yerleşim planı (Larisa Yüzey Araştırmaları Arşivi, 2022)

MÖ 425 dolaylarında tahrip edilme olasılığının tartışıldığı bu hattın kalıntıları güneyde temel seviyesi ve beden duvarına ait tek sıra yüksekliğinde bloklardan oluşur¹⁶ (Fig. 4). Kuzey hat aynı zamanda Tunç Çağı'ndan itibaren akropolün istinat duvarı işlevindedir. Duvarlar bu sebeple kısmen yıkımdan kurtulmuştur; akropolün sonraki dönemlerdeki yapılaşma seviyelerini belirleyecek düzeylerde korunmuştur.

16 Attika-Delos birliğinin MÖ 425/4 yıllarına tarihlenen vergi listelerindeki varlığı tartışılan Larisa'da bu tarihten sonra kısa süreli bir Atina egemenliği ve ilişkili imar faaliyetleri gerçekleştirildiği öne sürülmektedir. Heinle 2015, 105-106; Boehlau - Scheffold 1940, 34-39.

Çift cidarlı duvarlar 2,20-2,60 m arasında değişen kalınlıklardadır. İnşaatında yerel ocaklardan temin edilen andezit bloklar tercih edilmiştir¹⁷. Özgün kurguda taş kaideler üzerinde yükselen kerpiç bir üst yapıya sahip olduğu önerilmektedir¹⁸. Taş kaidelerde literatürde “Lesbos tipi” olarak da adlandırılan kavisli çokgen bloklu bir örgü tercih edilmiştir¹⁹ (Fig. 5). Birbirine sıkıca temas eden bloklar, aynı zamanda sıralı bir görünümde konumlandırılmıştır. Ön yüzlerinde (olasılıkla) murç kullanımıyla “noktalı” bir doku yaratılmıştır. Kaideler çoğu noktada tesviye sıralarından 2-4 cm geri çekilmektedir. Bu tesviye sıraları çekiçle düzlenmiş, kaba yüzlü bloklardan oluşmaktadır.

Fig. 4: Kule III-Kule IV arası dış cidar kalıntıları (Denktaş, 2022)

17 Larisa'daki yapıım teknolojilerine ilişkin en güncel çalışma için bkz. Mater - Saner 2023.

18 Boehlau - Scheffold 1940, 164.

19 Kavisli kenarlara sahip çokgen blokların oluşturduğu ve Arkaik Çağ'da yaygın olarak kullanılan bu örgü çeşidi, dönemi içindeki örneklerin sayıca fazlalığı ve bölgesel bir uygulama özelliği taşımasından dolayı “Lesbos örgüsü” olarak tanımlanmaktadır. Spencer 1995, 53-56.

Fig. 5: Kule VII'nin güneybatısındaki beden duvarı (Larisa Yüzey Araştırmaları Arşivi, 2014)

Beden duvarlarına yönelik kesin bir yargıdan kaçınılsa da kulelerdeki örgü belirli yüksekliklerde yatay doğrultudaki hatıl sıralarıyla bölümlenmiştir. Günümüzde en belirgin şekilde Kule I'de korunmuş bu hatıl blokları, kıvılcık-kahverengi tonlarındaki renkleri ve dikdörtgen formlarıyla diğer kısımlardan farklılaşmaktadır (Fig. 6). Kaideler, bölgenin jeolojik yapısından kaynaklı olarak andezitin birçok farklı tonunu içeren “alacalı” bir görüntü sunmaktadır²⁰. Özenli yüzey işçiliği ve cephe tasarımlarıyla uyandırdığı anıtsal-gösterişli etki birçok araştırmacının da gözünden kaçmamıştır²¹.

20 Larisa'nın Arkaik Çağ taş işçiliğindeki çok renkliliği için bkz. Mater – Denктаş 2018.

21 Müth 2016, 139.

Fig. 6: Kule I batı cephesi (Denktaş, 2017)

Öncelikle yöneticiye yarattığı özel bir alanla, temsilini şehir yerleşiminden ayırma hedefindeki bu sur hattı, akropolün güneybatısında MÖ 5. yüzyılda gerçekleştirilmiş yapım faaliyetleriyle bütüncül bir anlam kazanmıştır. Kule I-Kule III arasındaki güney hatla eksenal bir yönelim gösteren Megaron, sur duvarıyla çağdaştır. İlk olarak güney yönündeki mekanlar, yüzyıl sonlarına doğru ise Kuzey Yapısı'nın da eklenmesiyle bu yapı bir komplekse dönüşmüştür; akropolde yönetici sınıfın kullanımındaki yapılaşmayı tanımlamaktadır²².

Akropol surları da bu yeni inşaat programından payını almıştır; Kule I ile Kule VIII arasında birbiri ardına sıralan üç mekanla birlikte bir güçlendirilmiş tahkimat oluşturmuştur²³. Kazı yayınında özgün kullanımına yönelik kontekst malzemelerin belirtilmediği bu yapı olasılıkla askeri bir kurguda hizmet vermektedir.

MÖ 6. yüzyılda, Larisa'nın da içinde konumlandığı bölgede, güçlü bir tahkimat anlayışıyla karşılaşılır. Sardis'te, Smyrna'da, hatta Phokai'da kalın duvarlar ve *glacis*ler kendini gösterir. Larisa Akropol Surları ise, ince beden ve kule duvarları, anıtsal nitelikteki taş kaideleri ve akropolün batısındaki güçlendirilmiş tahkimatıyla adeta çağının ötesinde bir birikimi yansıtmaktadır; bu durum dönemi açısından bu inşaatı birçok yönden tartışılmalı bir noktaya çekmektedir. Bu yenilikçi durumlar ara-

22 Kazı yayınında "*Hofhaus*" olarak belirtilen yapı günümüz çalışmalarında Megaron Kompleksi Güney Yapısı, "*Hallenbau*" ise Megaron Kompleksi Kuzey Yapısı olarak tanımlanmaktadır.

23 Kazı yayınında "*Bollwerk*" olarak belirtilmiştir.

tırmacıların bir bölümü tarafından akropol surlarının erken Klasik – Hellenistik Çağlar arasındaki bir kronolojide konumlandırılma çabalarıyla açıklanmaktadır²⁴. Diğer bir görüş ise, sık ve kısa mesafelerle inşa edilen kulelerle çevrili bu sistemin varlığını bölgenin Pers yönetimi altında Yakınoğu'yla ilişkisine bağlamaktadır²⁵

Akropolün yarattığı iç kale izlenimi ve batısındaki güçlendirilmiş tahkimat Anadolu'nun Tunç Çağı birikimine benzerliğiyle de dikkat çekmektedir. Bu durum diğer bir bakışın da gözden kaçırılmadan ele alınmasını, kendi yerleşim dinamikleri içerisinde Tunç Çağı'ndan itibaren kimlik kazanmaya başlayan Larisa'nın akropol surlarının nerede konumlandığı sorusunu da beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda mevcut kazı verileri, arazi çalışmalarının tespitleri ve bölgedeki güncel araştırmaların sonuçları üzerinden Larisa'nın Tunç-Demir Çağları tahkimatını yeniden kurgulamak önem kazanmaktadır.

LARISA'NIN TUNÇ-DEMİR ÇAĞLARI TAHKİMATI

Larisa Akropolü'ndeki kazılar, alt tabakalardaki kültür katmanlarının MÖ 7.-4. yüzyıllara tarihlendirilen yapım faaliyetleri sırasında yoğun bir şekilde tahrip edildiğini göstermektedir. Kazı yayınında eldeki veriler üzerinden akropolün MÖ 500 dolaylarına kadarki yerleşim kurgusuna dönük bütüncül önerilerde bulunulmaktan kaçınılmıştır; Tunç Çağı ile Geç Arkaik Çağ aralığını yansıtan mimari kalıntılar tek bir plan üzerinde sunulmuştur²⁶.

MÖ 7000'e inen yerleşim tarihinde, Erken Tunç Çağı kalıntıları küçük buluntulardan öteye gitmemektedir²⁷. Araştırmacılar tarafından Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen, yöneticiye ait bir oikos, akropolün en yüksek noktasında yer alır. Kazı çalışmalarının sonuçlarında yerleşimin bu dönemde geniş bir alanı çevreleyen sur sistemiyle tahkim edildiği ön görülmüştür. Akropolün batısında, bir burç²⁸ ile birleşen kavisli bir duvarın kalıntıları bu tahkimata ilişkin veriler olarak değerlendirilmektedir²⁹. Aynı zamanda MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen Yeni Saray ve Geç Arkaik Kule VI dolaylarında kazı ekibince bu hattın izlerine rastlandığı belirtilmektedir³⁰.

Geç Arkaik tarihli Kule I-Kule VIII arasındaki kalıntı 15,36 m uzunluğundadır. Bloklar hafif eğimli bir yükselişe sahip olan bu duvarın dış cidarına aittir³¹. Duvarın iç cidarı tespit edilememiştir; yalnızca doğu yönünde akropol seviyesi boyunca

24 Lang 1996, 228-231; Hüllden 2020, 127, 447-448.

25 Winter 1971, 297, dn. 24.

26 Larisa'nın MÖ 500 ve öncesine tarihlendirilen yerleşim kurgusu için bkz. Boehlau – Schefold 1940, 15-27.

27 Özdoğan 2018; Boehlau – Schefold 1942, 6-13.

28 Kazı yayınında bu burcun kalıntıları bir kule olarak yorumlanmıştır. Boehlau – Schefold 1940, 44.

29 Schefold 1933, 142; Boehlau – Schefold 1940, 44.

30 Boehlau – Schefold 1940, 44, 95, Lev. 37, Duvar No: 10.

31 Güney bölümünde düzensiz bir biçimleniş gösteren blokların duvar üst yüzeyinden 43 cm'ye varan mesafelerde dışa taşması dikkat çekicidir.

iri moloz taşların da yer aldığı bir dolgu uzanmaktadır. Güney köşede +94.83 m kotundaki yükseklik, kuzeye ilerledikçe +93.71 m'ye düşmektedir. Köşeler günümüzde kabaca uzunlamasına gelişen dikdörtgen biçimindeki birer blokla belirginleşmektedir (Fig. 7).

Fig. 7: Akropolün batısındaki Geç Arkaik ve öncesi sur hatlarının kalıntıları (Denktaş, 2023)

Örgünün bütününde, farklı form ve yüzey işçilikleri sunan bloklar kullanılmıştır. Güney bölüm, Geç Arkaik güçlendirilmiş tahkimatının iç dolgusu üzerinde 2,38 m yükselmektedir (+95.86 m). Alt kısımları tanımlı bir geometri vermeyen, ocaktan temin edildiği şekilde konumlanmış büyük bloklardan oluşur. Geç Arkaik Kule I ile birleştiği noktada 56 cm genişliğindeki bir yüzey dörtgene yakın formdaki küçük blokları örgüsüyle bir “yama” görünümündedir³². Kazı ekibi bu tadilatı Geç Arkaik hattın inşaatıyla ilişkilendirmektedir³³. Üst kısımlardaki kavislenmeye başlayan kenarlara sahip blokların yatay bir sıralanmada konumlandığı örgü, kuzeye ilerledikçe birbiriyle uyum içerisinde farklı yönelimlerdeki bloklardan oluşturulmuştur. Farklılık gösteren tüm bu işçilik detayları evreleşmeye yönelik bir şüpheyi akıllara getirmektedir.

32 Yama olarak değerlendirilen kısım, günümüzde güçlendirilmiş tahkimat kalıntılarının üzerinde 1,10 m yüksekliğinde korunmuştur.

33 Boehlau – Schefold 1940, 20, 44; Schefold 1983, 62; Hülden 2020, 124.

Bu duvar Geç Arkaik Kule VIII'in bulunduğu alanda yer aldığı düşünülen erken tarihli bir burçla (B8) birleşmektedir³⁴. Kalıntılarının büyük bir bölümü günümüzde toprak altındadır; yalnızca 3,53 m uzunluğundaki batı duvarının tek sıra yüksekliğindeki dış cidarı tespit edilebilmektedir. Kaba görümlü bloklar güney yönünde örgünün içerisine ana kaya kütlelerini de dahil etmektedir. 1932 yılı kazılarında burcun kuzeydoğu duvarı olarak yorumlanan 4,5 m uzunluğundaki blok dizisi bir kaya kütesine yavaşarak burcun köşesini oluşturmaktadır. Ardından yamaç boyunca ilerleyen 2,30 m uzunluğundaki beden duvarına ait kalıntılar Geç Arkaik surun beden duvarı tarafından kesintiye uğratılmıştır. Tüm bu yorumlar günümüzde yalnızca kazı fotoğrafları ve yayındaki çizimler aracılığıyla yapılabilmektedir³⁵.

Schefold tarafından Geç Arkaik öncesi sur duvarıyla ilişkilendirilen diğer bir parça ise Kule VI'nın batısında, 1.10 m uzunluğundaki bir diziden oluşmaktadır³⁶. Üç bloktan oluşan diyagonal (40°'lik) bir açıda Kule VI'nın batı duvarının temel kalıntıları arasındaki bir kaya kütesine yaslanır. Bu hattın paralelinde, kuzey yönünde alçalarak beliren teraslamalara ilişkin kalıntılar da günümüzde göze çarpmaktadır.

Arazideki güncel yüzey araştırmalarında mevcut kalıntılara bu hatla ilişkili olduğu ön görülen yeni tespitler eklenmiştir. Tespitler öncelikle akropolün kuzey sırtı boyunca yer almaktadır. Kule VI'nın doğusunda tek sıra yüksekliğindeki geniş kaya öbeklerinden oluşan 7,56 m uzunluğundaki bir doğrultu, Kule VII'nin batısındaki kalıntıların ayna simetriği konumlanışıyla dikkat çekmektedir. Aynı yamaç üzerinde, MÖ 4. yüzyıl G burcunun kuzeyinde ona eşlik eden benzer kaya öbekleri, Larisa Batı'daki bu yüksek düzlüğü çevreleyen bir duvarla ilişkiyi akıllara getirmektedir. Hattın doğu yönünde, kuzey yamaç boyunca devamlılığını sorgulamaktadır.

Arkaik Kule VII'nin kuzeydoğu duvarının Geç Arkaik sur ile örtüştüğü köşesi, B8 ve Geç Arkaik öncesi kuzey beden duvarının örgüsüyle benzerlik gösterir (Fig. 8). Yatay dalgalanma hareketleri gözle görülürken derz aralıkları örgünün genelinde daha geniş bırakılmıştır. Kule VII'nin iç mekanındaki moloz dolgu içerisinde de kesin bir veri sunamayan olası cidar kalıntıları günümüzde zorlukla tespit edilebilmektedir. Tek sıra yüksekliğindeki andezit blokların oluşturduğu bu hat bir dış cidar olarak yorumlanabilir. Olası bu kurgu içerisinde bu alanda da batı hatta

34 Çalışma kapsamında erken dönem tahkimatıyla ilişkili olarak varlığı önerilen burçların isimlendirilmeleri tarafıma tanımlanmıştır. Burçlar (B) harfiyle kodlanmıştır. Numaralandırma sisteminde kazı yayınında yer alan kurgu sürdürülmüştür; ancak Roman rakamları yerine günümüzde yaygın olarak kullanılan Doğu Arap rakamları sistemi tercih edilmiştir, Kapı kelimesi (K), propylon ise (P) harfleriyle kısaltılmıştır. Metinde ve görsellerde bu kabuller dikkate alınmıştır.

35 Beden duvarının görselleri, detaylı taş planı ve görselde kadrja dahil olmayan kesintinin algılanabilmesi için bkz. Boehlau - Schefold 1940, Lev. 2a ve 32.

36 Boehlau - Schefold 1940, 50, Lev. 44.

olduğu gibi bir burç (B7) yer almalıdır. Arkaik Kule VII'nin açılanan, doğrusallık göstermeyen kuzeydoğu duvar hizası da bu düşünceyi desteklemektedir.

Fig. 8: Kule VII kuzeydoğu duvarı görünüşü (Denktaş, 2017)

Kazı yayınlarında çok genel bir söylemle “Hellenleşme öncesi” olarak tanımlanan ve Larisa'nın MÖ 700 öncesine tarihlendirilen bu kalıntılarının güncel kronolojilerinin arazi ve literatürdeki yeni tespitlerle gözden geçirilmesi ihtiyacı önem kazanmıştır³⁷. Erken dönem tarihlendirmeleri, öncelikle günümüzde toprak altındaki duvar parçalarının örgüleri üzerinden yapılan analogiye dayandırılmaktadır. Schefold bu hattı Troia VI'nın erken duvarlarıyla biçimsel olarak özdeş görmektedir³⁸. Uzunlamasına gelişen yamuk biçimli bloklar ve geniş derz aralıkları benzer bir inşaat teknolojisini yansıtmaktadır. Blok boyutları üzerinden bir karşılaştırma ise ne yazık ki günümüzde yapılamamaktadır.

Geniş bir coğrafyaya yayılan ve benzer bir uygulamayı yansıtan duvar örgülerinin analogilerinin kronolojide yaratacağı çelişkileri unutmamak gerekir. İnşaat tekniklerinde tercih edilen biçim ve yöntemler bölgesel ve hatta tarihsel bir kronolojinin ötesinde günümüze dek taşınabilmektedir. Troia VI duvar işçiliğinin yarattığı belirgin üslup, 1950'li yıllarda Gordion'un Erken Frig Dönemi (MÖ 950-800) kapılarındaki taş işçiliğinin dahi aradaki zaman farklılığına rağmen sorgulanması-

37 “die Vorgriechische Period” aynı zamanda kendi içinde alt evrelere ayrılmaktadır. Detaylı kronoloji ve buluntular için bkz. Boehlau – Schefold 1942, 3-22.

38 Boehlau – Schefold 1940, 15-16, 44; Schefold 1983, 63.

na yol açabilmiştir³⁹. Bu sebeple duvar örgüleri çeşitlilikleri ve yansıttıkları üslupla evrimleşme için birer kanıt sunabilecekken tarihlendirmelerde makro ölçekteki analogileriyle ana kriter olarak kullanımlarına ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Bilgi, farklı veri ve analizlerle desteklenmelidir.

Küçük buluntuların kontekstleri ile olan bağlarının irdelenmesi bu anlamda önem kazanmaktadır. Larisa Akropolü'nde bu tahkimatla ilişkilendirilen ve arkeolojide günümüz metodolojisindeki stratigrafik okumaya karşılık gelebilecek bilgiler yok denecek kadar azdır. Erken dönem hattının kontekst malzemesi olduğu belirlenebilen burç (B8) iç dolgusu buluntuları kazı yayınlarında yalnızca üç adet gri renkli seramik parçasıyla karşılık bulmaktadır⁴⁰ (Fig. 9).

Oval kesitli yatay kulpa sahip bir kaseyi (9d) tanımlayan kap formunun kullanımına yönelik benzer örneklerle güncel literatürde Erken ve Orta Troia VI stratigrafilerinde karşılaşılır⁴¹. 9b parçası dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı, omurgalı bir kaseye aittir. Küçük bir kase parçası olan 9a ise dışa açılan ağız kenarlı bir kase formuyla ilişkilidir. Benzer kap formu yakın çevredeki Panaztepe⁴², Limantepe⁴³ ve Bademgediği Tepe'nin⁴⁴ Orta Tunç Çağı katmanı kazı buluntuları arasında yer alır. Eğriköy⁴⁵ ve Küçük Yamanlar'daki⁴⁶ yüzey araştırmalarında tespit edilen, 9a ile benzer formdaki seramik parçaları ise araştırmacılarca Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir. Larisa'daki tüm bu gri seramik buluntuların daha geç bir kurgu içerisinde Bayraklı'nın 11-14 evrelerine (MÖ 1200'den başlayacak bir zaman dilimine) konumlandırıldığı önerilerini de yok saymamak yerinde olacaktır⁴⁷.

39 Young 1955, 13.

40 Boehlau - Schefold 1942, 21, Abb. 9a, 9b, 9d. Yayında Kule VII olarak belirtilen bu buluntular, kazı yayının ilk cildindeki kazı aktarımlarıyla karşılaştırıldığında Kule VIII olarak yorumlanmalıdır. Bahsi geçen buluntulara günümüzde ulaşamamıştır. Yakın bir coğrafyada sürdürdükleri çalışmalar ışığında buluntuların yeniden çizimleri, güncel literatürdeki analogik benzerlerini bulmam ve yorumlamamda destek olan, başta Dr. Öğr. Üyesi H. Murat Özgen olmak üzere Adramytteion Araştırmaları ekip üyelerine teşekkürlerimi borç bilirim.

41 Troia'nın aşağı şehir sondajlarından ele geçen örnekler için bkz. Pavúk 2014, 281.

42 Günel 1999, 330, 421, Lev. 77.6, 143.1.

43 Aykurt 2020, 371, Lev. 183:5.

44 Meriç 2003, 91, Şek. 18: 82, 64.

45 French 1969, 52, Şek. 15:10.

46 Meriç 2018, 98, 172. 505 Katalog numaralı seramiktir.

47 Bayne 2000, 87-88.

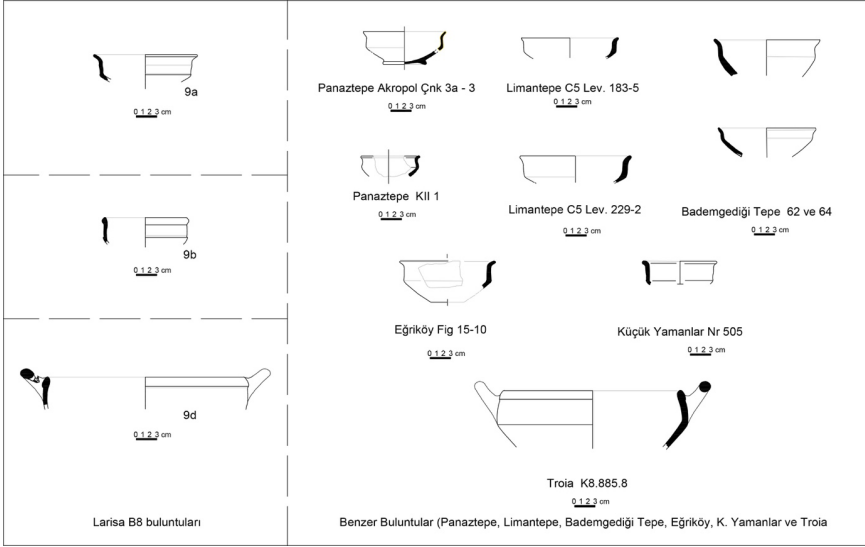

Fig. 9: B8 iç dolgusundaki Kuzeybatı Anadolu Gri Seramik buluntuları

Stratigrafinin detaylı bir biçimde aktarılmaması, tarihlendirme için yeterli veriyi sunamasa da bu seramikler Orta-Geç Tunç Çağları boyunca komşularıyla birlikte Larisa'nın da bölgedeki varlığını destekler niteliktedir. Bu seramik parçalarının kazı yayınında iç dolgu buluntuları olarak tanımlanması, aynı zamanda bu hattın inşaatı için en azından bir *terminus post quem* oluşturmalıdır. Bu bağlamda B8'in inşası için en erken tarih olarak Geç Tunç Çağı önerilebilir.

MÖ 2. binyıla odaklanan seramik çalışmaları Larisa ve çevresinde Kuzeybatı Anadolu etkisindeki bir üslubun hâkim olduğunu göstermektedir⁴⁸. Bu ortaklık Hermos Vadisi boyunca iç kesimlere uzanan ve güneyde Küçük Menderes Havzası'yla sınırlanacak bir alanda ortak bir kültür bölgesi tanımlamaktadır⁴⁹. Seramik üslubunun yansıttığı bu ortak kültür anlayışının mimariye yansımaları yakın dönemde Geç Tunç Çağı surları aracılığıyla irdelenmiştir. Düzenli aralıklarla konumlanan burç ve kuleleri içermeyen, bu sebeple de Hitit mimarisine etkileşimden uzak kaldığı öne sürülen Troia, Pergamon, Bademgediği Tepe ve hatta Larisa surları üzerinden tanımlı bir "Kuzeybatı Anadolu Bölgesi" kavramı yaratılmıştır⁵⁰. Batı Anadolu genelinde Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen surlara ait kalıntıların sayıca az olması, mimari biçimleniş ve yapım tekniği açısından Larisa'daki verileri bölgesel kontekste değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Seramik özelinde görülen

48 Bayne 2000, 119-120.

49 Pavúk - Horejs 2018, 475, Fig. 15.

50 Maner 2015, 844; Maner 2017, 78-79.

bölgesel sınırların tanımladığı bu kültür alanı üretimin her alanına yansımış ve mimariye de taşınmış olmalıdır.

Kuzeybatı Anadolu Tunç Çağı geleneğinde akropolün bir iç kaleyle tanımlandığı bir yerleşim modelinin varlığı Erken Tunç Çağları'ndan bu yana bilinmektedir. MÖ 4. yüzyılda akropolün doğusuna aynı zamanda Ön Kale'nin eklenmesi benzer kurgudaki bu tanımlı "iç" alan geleneğinin Larisada Geç Arkaik öncesinde de var olabileceğini akıllara getirmektedir. Kazı ekibince Larisa Batı'daki Geç Arkaik öncesi surların tüm platoyu içeren geniş bir alanı çevrelediği varsayılmaktadır⁵¹. Ancak böyle bir senaryoda bu iç kalenin "bütüncül" sınırları ve doğrultusu günümüzde kesin bir biçimde belirlenememekte; yeni verilerle birlikte bir tasarı önerisinden öteye gidilememektedir (Fig 10).

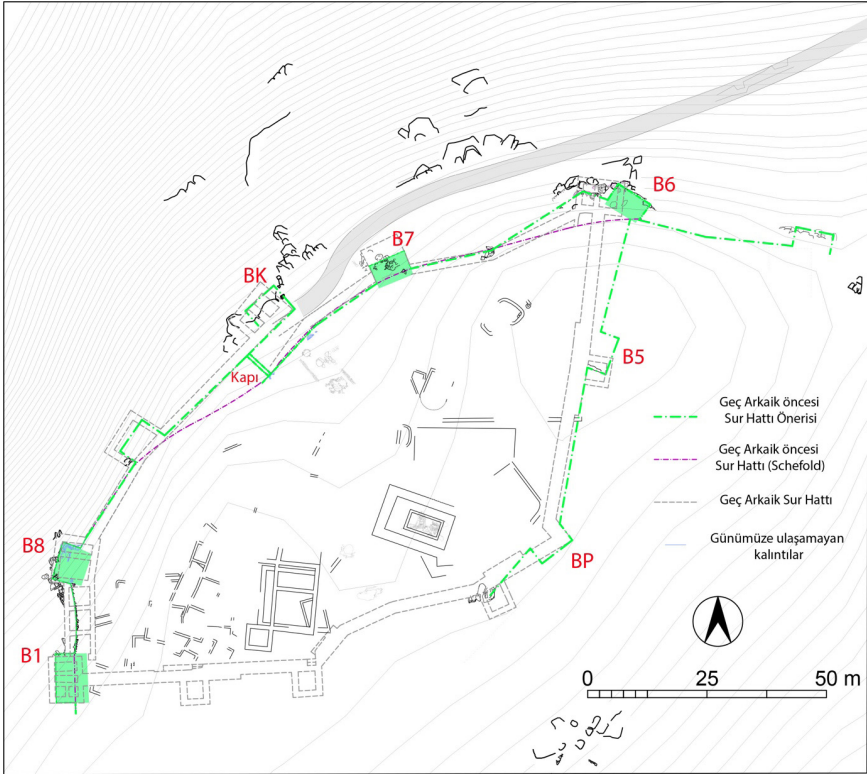

Fig. 10: Larisa Akropolü Geç Arkaik öncesi tahkimat önerisi (Denktaş, 2023)

51 Yerleşimin uzandığı platoyu sınırlandıran yamaçları takip eden geniş bir hat üzerinde, 1300 m uzunluğunda ilerlediği düşünülmektedir. Boehlau - Schefold 1940, 16, 44; Schefold 1983, 50; Lang 1996, 224-225. Literatürde aksi görüşler de söz konusudur; platonun Klasik Çağ'dan önce sur hattıyla çevrilmeyeceği düşünülmektedir. Vergnaud 2012, 78.

Schefold, kazı yayınında MÖ 500 öncesi olarak önerdiği tahkimat hattını çekingen bir ifadeyle (çizgisel bir biçimle) yalnızca akropolün kuzey yamaçları boyunca tanımlamaktadır⁵². Bu hat çoğu noktada Geç Arkaik tahkimatla özdeş bir güzergâh izlemektedir. Kalıntıların kesin bir dille birbiri üzerinde yükseldiği tek nokta, Kule VIII dolaylarındaki burç (B8) ile ifade edilebilmiştir⁵³. Güncel yüzey araştırmaları sırasındaki detaylı belgelenmeler göstermektedir ki Arkaik Çağ inşaatı olan Kule VII'nin kuzeydoğu duvarındaki çağdaş dönem örgüsü kalıntıları bu alandaki bir burca (B7) ait olmalıdır. Kule VII'nin iç mekanında bir cidar görünümü yansıtan blok dizisi de burcun kabaca sınırlarını tanımlamaktadır. B7'nin kuzeydoğu duvarı kaya öbeğine yaslandığı gibi, aynı zamanda iç dolgusu içerisinde de bu kaya külesinden destek almıştır.

Akropolün batısındaki kavisli duvarın Geç Arkaik Kule I ile birleştiği noktadaki yama da bu alandaki olası bir dönüşüme dikkat çekmektedir. Kule I'in inşaatıyla ilişkili görülmesi bu uygulama, aynı zamanda bu alanda konumlanacak öncül bir burcu da (B1) işaret etmektedir. Kule I'in kuzey duvarının temellerinden dışa taşan ana kaya öbekleri ve blokların konumlandırılabilmesi için elden geçirilmiş izlenimi veren üst yüzeyleri bu duruma birer kanıt olarak sunulabilir.

Kule VI'nın topografik konumu ve çevresindeki kalıntılar/teraslamalar bu alandaki olası bir burcun (B6) varlığını mümkün kılmaktadır. Kule V iç mekanı içerisinde yer alan, ana kaya külesiyle ilişkili bir doğrultuda uzanan ocak yüzölçümlü blokların kabaca tanımlandığı bir hat, kazı yayınındaki planda MÖ 500 öncesi akropol inşaatlarıyla ilişkilendirilmiştir⁵⁴. Bu durum bu alanda da bir burç olasılığını akıllara getirmektedir. Topografyada kendini tanımlı kılan ana kaya öbeklerinden destek olarak şekillenen bir tasarım anlayışı aynı zamanda daha güneyde Geç Arkaik surların köşe yaptığı noktada da benzer bir burcun varlığını yatkin kılmaktadır. Geç Arkaik hattın doğrusal ilerleyişini de etkileyen bu köşe, sadece temenosun sınırlarının sürekliliği ya da olası bir yaya kapısı ile ilişkilendirilmelidir; aksine bir burcun (BP) varlığını desteklemektedir. Ancak bu alanlarda daha önce de belirtildiği gibi ana kayaya kadar inen derin hafriyatlar bu önerilerin kesinliği önünde engel oluşturmaktadır. Benzer belirsizlik burç boyutları için de geçerlidir. Bu sebeple de sur duvarlarından dışa çıkıntı yapan bu destekleri mevcut veriler üzerinden kazı yayınında öne sürüldüğü gibi birer kule olarak tanımlamak mümkün gözükmemektedir. B8'e ait kalıntılar moloz dolgu ile desteklenen bir burç görünümü sergilemektedir.

52 Boehlau – Schefold 1940, 14, Abb. 3.

53 Kazı yayınında Geç Arkaik olarak tanımlanan Kule VIII biçimleniş açısında bir yandan da Arkaik Çağ inşaatı Kule VII ile benzerlik taşımaktadır. Bu sebeple bu kulenin Geç Arkaik Çağ'dan önce inşa edilmiş olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir.

54 Bahsi geçen plan için bkz. dn. 52.

Kuzey yamaçtan ulaşımı sağlayan taşıt kapısı, Geç Arkaik öncesinde de bindirmeli tipte biçimlenmiş olmalıdır. Açıklık günümüzdeki kapı kalıntılarının 13,15 m gerisinde (güneybatısında) konumlanacak olan bir duvar üzerinde yer almış olmalıdır. Yeni Saray'ın "J" mekanı içerisindeki erken tarihli duvar buluntusu bu inşaatla ilişkilidir. Pergamon ve Troia VI'daki benzer uygulamalar dikkat çekmektedir. Ortaya çıkan koridor biçimindeki ön hol, dış koldaki bir burç (BK) ile desteklenmiştir. B8 ve BK arasındaki yamaç boyunca ilerleyecek hattın ilave bir burçla güçlendirilmesi de kuvvetli bir olasılıktır. Tüm bu kurgu kendini ufak dönüşümlerle Geç Arkaik tahkimata da taşımıştır.

Geç Arkaik Çağ'daki iç kale tahkimatı inşaatının olası talep ile şekillenen binliçli bir tasarım olduğu kesindir. Sarı bir tabaka ile tesviye edilen akropolün Kule I-Kule III beden duvarı tarafından tahrip edilmiş Arkaik-Geç Arkaik duvar doğrultuları da bu durumu desteklemektedir. 50 cm genişliğinde, Geç Arkaik tahkimatın zeminine yakın bir seviyedeki bu duvarlar akropolün güneybatısındaki mekanlar grubuna aittir. Bu alan doğusunda Eski Saray'la birlikte, yönetici ya da elit sınıfın kullanımında olmalıdır. Akropolün bu doğrultuda güneye doğru uzandığını göstermektedir.

Ancak bu alanın güney yönündeki sınırını plato üzerinde belirlemek günümüzde çok zordur. Zemine yakın kotlardaki sur inşaatı öncesine ait evrelerin konut, teras ve anıtsal yapılarına ait duvar kalıntıları, bu erken tarihli güzergahın tespitini zorlaştırmaktadır. Alandaki 1902 yılı sondajlarında Arkaik öncesi döneme ait buluntuların varlığından da detaylı bir şekilde bahsedilmemesi bu alandaki biçimlenişi şu an için önerisiz bırakmaktadır⁵⁵. Şehir bölgesinde yapılabilecek kazılarla Tunç Çağı malzemesinin sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir. Ancak süreklilik dikkate alındığında MÖ 4. yüzyıl akropol surlarının güney hattı uygun bir altlık olarak gözükmektedir. Ancak bu alanda burç ve kule gibi desteklere ilişkin kesin bir yargıya varmak ne yazık ki kuzey hat kadar mümkün değildir.

Tarihsel kontekste de bu kalıntılar net bir ifadeyle kesin bir kronolojiye konumlandırılmamaktadır. Ancak duvar örgüsündeki özen, yapım teknikleri ve düzenli mesafelerde yer alacak burçlarıyla Geç Tunç Çağı'ndan öncesinde var olamayacağını göstermektedir.

GEÇ ARKAİK SURLAR: GELENEKSEL Mİ YOKSA YENİLİKÇİ Mİ?

Vergnaud, Anadolu'nun Demir Çağ surlarını konu olan doktora çalışmasında, görkemli Tunç Çağı surlarının kalıntılarının izlerini tamamen kaybettirmediği gibi MÖ 1. binyılın ilk yarısındaki yapı ustalarının gözlemleriyle onlardan edin-

55 Bu sebeple Fig. 10'da bu bölüm boş bırakılarak, bir güzergâh önerisinde bulunulmamıştır.

dikleri bilgiyi tasarımlarının bir parçası kıldıklarını öne sürmektedir⁵⁶. Günümüze ulaşan kalıntılar üzerinde yapılan belgeleme çalışması da inşaat süreci ve tasarım kararlarına dair benzer bilgiler edinilmesine olanak sağlar. Larisa tahkimatlarının Tunç Çağı'ndan itibaren akropolün savunmasında aktif yer aldığı düşünüldüğünde benzer bir öğrenme biçimiyle karşılaşılma olasılığı yadigarlanmamalıdır.

Savunma mimarisinin şekillenmesini belirleyen ana etken, hattın topoğrafya ile göstereceği uyumdur. Bu sebeple statik ve görsellik açısından sağlam izlenimi sunacak temellerin konumlanacağı ana kaya yüzeyleri ile kot farkının belirgin bir sınır yarattığı yamaçlar hat doğrultularını tanımlamakta öncelikle tercih edilmiştir. Arazinin yapısına olan bu bağımlılık kendini her dönem tekrarlamış; savunan taraf açısından bir avantaj sağlamıştır. Yerleşimlerin farklı dönemleriyle ilişkilendirilen sur duvarlarının birbiri üzerinde inşasıyla sonuçlanan bu tutum, aynı zamanda kalıntıların yeni inşaatlar için dayanıklı birer altlık oluşturmasına da imkan tanımıştır.

Kuzeybatı Anadolu'da, bütüncül bir görüntü sergileyemese de, Bayraklı ve Bademgediği Tepe'deki Geometrik Dönem yerleşimcilerinin (Hellen kökenli toplulukların) Tunç Çağı kalıntıları üzerine yeni hatlar oluşturduğu görülmektedir⁵⁷. Pergamon'da da Erken Hellenistik Philetairos suru ile benzer bir yönelimi paylaşan, Orta Tunç Çağı buluntularıyla yerleşimin erken dönemlerine kadar inen tahkimat izleri dikkat çekmektedir⁵⁸. Larisada da bu gelenek sürdürülmüştür; temelleri Geç Tunç Çağı'nda atılmış olası bir tahkimat hattı kentin terkedildiği MÖ 3. yüzyıla kadar döneminin ihtiyaçlarıyla şekillenerek dönüşümlere de olanak sağlayan bir altlık olarak kullanılmıştır.

Geç Arkaik akropol surunu öne çıkaran özelliklerin başında düzenli bir kurguda, belirli mesafelerde konumlanan kulelerin varlığı gelmektedir. Böylesi bir biçimleniş akıllara ilk olarak Tunç Çağı'nın Hitit yerleşimindeki tahkimatlarını getirmektedir⁵⁹. Batı Anadolu'da benzer bir tasarım anlayışıyla güneyde, Büyük Menderes Havzası'ndaki Çine-Tepecik yerleşimi dışında başka bir örnekte karşılaşılmamaktadır⁶⁰.

Hermos Vadisi'nin iç kesimlerinde önemli bir merkez olarak ortaya çıkan Kaymakçı GTÇ1 (MÖ 17-15. yüzyıllar) evresinden itibaren güçlü bir tahkimat

56 Vergnaud 2012, 187.

57 Bayraklı höyüğü'nün kuzeyinde, "Wall 1" altındaki Tunç Çağı kalıntıları için bkz. Nicholls 1958/1959, 39, 121-122, Lev. 9; Cevizoğlu 2019, 30. Bademgediği Tepe için bkz. Meriç 2003, 82; Meriç 2022, 26.

58 Radt Pergamon'daki bu kalıntıları öncelikli olarak Arkaik Çağa tarihlendirmiştir. Bkz. Radt 1992. Bu düşünce şüpheleri içerse de literatürde kendini tekrarlamıştır. Frederiksen 2011, 180. Ancak Hertel'in buluntular üzerine yaptığı çalışmalar bu kalıntıların tarihini Orta Tunç Çağı'na kadar çekmiştir. Hertel 2011.

59 Hitit surlarının tasarımları için bkz. Seeher 2010; Mielke 2018.

60 Çine-Tepecik surları Geç Tunç Çağı'na denk gelen yerleşimin İla 1 evresinde inşa edilmiştir. Beden duvarları 20 m aralıklarla 6.26x6.36 m boyutlarındaki kulelerle bölümlenmektedir. Günel - Kıyak 2022, 10.

sistemiyle korunmuştur⁶¹. İç kaleye kuzey ve güney yamaçlardaki şehir alanlarını çevreleyen duvarlar eşlik etmektedir. MÖ 14-13. yüzyıllardaki (GTÇ2) dönüşümlerle yerleşimin kuzey tahkimi güçlendirilmiştir. Hat üzerindeki bu dönüşüm kazı ekibince birbirinden farklı boyutlardaki kule ve burçların varlığıyla açıklanmaktadır⁶².

Batı Anadolu'nun kuzeyinde daha farklı bir hava hakimdir; beden duvarları nadiren burç ya da kulelerle desteklenmektedir. Güncel stratigrafik verilerle Troia VIIa'da (MÖ 1250-1190) eklendiği görülen kuleler, öncelikle iç kaledeki girişleri korumayı hedeflemektedir. Bademgediği'nin III numaralı evresinde tahkimatın kuzey ve güney girişleri burçlarla güçlendirilmiştir⁶³. Beden duvarlarını destekleyen bu uygulamaların MÖ 1. binyılın ilk yarısında tekrar önem kazandığı görülür. Bayraklı'daki MÖ 850 tarihli ilk evredeki duvarın kulesi⁶⁴ bölgede Demir Çağı'na aktarılacak bu gelişimi desteklemektedir.

Larisa'da burçlu tahkimat geleneği Arkaik Çağ'da yerini kuzey hat üzerindeki kulelere bırakacaktır⁶⁵. Geç Arkaik akropol surlarında yakın mesafelerde konumlanacak olan kuleler Tunç-Demir Çağları Larisası'ndaki burçlarla desteklenen düzenli bir hat görünümünün devamı olarak karşımıza çıkacaktır. Yamaç boyunca konumlanan B1, B7 ve B8'in yerlerini Kule I, Kule VII ve Kule VIII alacaktır. Doğu hat üzerindeki olası erken tarihli burçların dönüşümü de benzer şekilde tasarımın tümüne yansıyan düzenli bir planlamayla sonuçlanacaktır. Geç Arkaik tahkimatta da ana kaya kütlelerinden destek olarak inşa edilmiş kulelerin bu pratiği erken dönem yapılaşmalarından edindiği aşikârdır.

Kulelerin tasarımını yeniden şekillendiren gelişmiş savaş teknikleri konstrüksiyon bilgisine de yansımış ve zamanla topografyayı bir aracı olarak kullanma ihtiyacını ortadan kaldırmıştır. Düz doğrultular çizen güçlü-kalın duvarlar, teraslar ve bir yamaç görünümü sergileyen açılı setlerle (*glacis*) desteklenmeye başlamıştır. Demir Çağı'nda Frigya (Gordion, Kerkenes) ve Lidya (Sardis) egemenliğindeki bölgelerde karşımıza çıkan ve çoğu zaman Doğu kökenli olarak yorumlanan bu uygulama, Perslerin Batı Anadolu kıyılarını tehdidiyle MÖ 6. yüzyılda Klazomenai ve Phokaia surlarında da tercih edilmiştir⁶⁶. Ancak Larisa Akropolü'nün Geç Arkaik Devri'nde böyle bir etki ve biçimlenişle karşılaşmamaktadır.

61 Kaymakçı'daki çalışmaların tarihlendirmelerinde Pavúk tarafından oluşturulan Anadolu'nun yeni Tunç Çağı kronolojisi tercih edilmiştir. Pavúk 2015, 85, Fig.1.

62 Roosevelt et al. 2018, 680. Bahsi geçen yapılaşmanın izleri kazı ekibinin çalışmalarında 81.551 ve 95.552 kodlarıyla tanımlanan alanlarda takip edilebilmektedir.

63 Meriç 2022, 26.

64 Bayraklı'daki kule için bkz. Nicholls 1958/1959, 68-75.

65 Kule VII geç arkaik surun duvar örgüsünün genelinden ayrılan daha kavisli kenarlara ve geniş derz aralıklarına sahip, özensiz işçilik detayına sahip küçük blokların kullanılmasıyla farklılaşmaktadır. Bu durum bu kuleyi tüm surdan daha erken bir döneme olasılıkla MÖ 6. yüzyıl ortalarına tarihlendirmektedir.

66 Glacis örnekleri Gordion için bkz. Rose 2017, 162-166; Kerkenes için bkz. Summers et al. 1996, 213; Sardis için bkz. Cahill - Kroll 2005, 593, Fig. 10-11; Phokaia için bkz. Özyiğit 1994, 86-88.

MÖ 6. yüzyılda sur mimarisinde görülen dönüşüm aynı zamanda geniş alanlarla çevrilen hatları ortaya çıkarır. Phokaia, Samos ve hatta Miletos bu geleneğin temsilcileri olarak Batı Anadolu'da yer almıştır⁶⁷. Ancak Larisa'nın böyle bir süreçte dağınık yerleşim noktalarını toplayacak bir projeyi gerçekleştirmiş olması mümkün değildir. Surla çevrili "büyük" bir Larisa'yı MÖ 5. yüzyıl öncesinde düşünmek gerçekçi gözükmemektedir. Bu süreçte yerleşimdeki inşaat faaliyetleri bütüncül bir anlayışın yerine akropole, iç kaleye odaklanmıştır.

Larisa surlarındaki yenilikçi noktalardan bir diğeri Kule I ile Kule VIII'in arasında uzanan mekanlarla beraber akropolün güneybatısında oluşturulan güçlendirilmiş tahkimat yapısıdır. Biçimlenişleriyle Anadolu'daki Tunç Çağı kazamatlarını andırmaktadır. Ancak bölgedeki materyal kültür kalıntıları üzerinden mimariyi bu kadar kuvvetli biçimde etkileyecek yoğunlukta bir Hitit etkisi okunmamaktadır. Seramikte ve sosyal yaşamda Batı Anadolu'nun iç kesimlerle kurduğu bağ, farklı sosyal sınıflara dönük az sayıdaki Hitit mühürleriyle kendini Panaztepe, Çine -Tepecik'de ve Troia'da temsil etmektedir⁶⁸. Batı Anadolu Geç Tunç Çağı çalışmalarında Hitit'in karşısında konumlandırılan Miken kültürüne dönük izlerse Larisa'da az sayıda seramikle kendine yer bulmaktadır⁶⁹.

MÖ 800'den önceye inmeyen, boyalı seramik birikimiyle okunmaya çalışılan Hellen varlığının yerleşimin kronolojisinde oluşturduğu boşluk, Tunç Çağı kap formlarına bağlı olan Larisa'ya has "yerel" bir kimliğin sürekliliğiyle kapatılmaya çalışılır⁷⁰. Troia II sonrası kurulacak yerleşimle ilişkilendirilen küçük buluntular sayıca azdır; mimariye dönük ise kesin bir veri sunulamamaktadır⁷¹. Ancak Erken Tunç Çağı'ndan itibaren görülen "Anadolu Yerleşim Modeli" şemasının Larisa'da da temsil edilebileceği unutulmamalıdır. Güçlendirilmiş tahkimatın yarattığı sur duvarına bitişik mekanların varlığı bir tasarım pratiği olarak kendine yer edinmiş olmalıdır. Larisa için tartışmalı gözükse de akropolün batısındaki birkaç duvar doğrultusu güncel çalışmalarda bu kurguyla ilişkilendirilerek yorumlanmıştır⁷².

Larisa aynı zamanda doğu ile olan ilişkisini hiçbir dönemde koparmamıştır. Larisa'nın Tunç Çağı seramiklerinin Beycesultan ve Boğazköy kap formlarıyla benzerlikleri öne çıkmaktadır. Aeol kimliği olarak da görülen yerleşimin Kuzeybatı Anadolu gri seramiklerinin süslemelerindeki Frig ve olası Asur esintileri araştırmacıların gözlerinden kaçmamıştır⁷³. Demir Çağı boyunca iç kesimlerde Frigya

67 Literatürde "Geländemauer" tanımıyla karşımıza çıkan ve geniş alanları çevreleyen bu tahkimat sistemi Batı Anadolu'nun Hellenistik Çağ sürecinde de sıklıkla tercih edilecektir.

68 Panaztepe için bkz. Erkanal-Öktü 2000, 71-73, Şek. 3; Çine-Tepecik için bkz. Günel - Kiyak 2022, 13-15; Troia için bkz. Korfmann 1996, 28, Şek. 23.

69 İlişkili seramikler için bkz. Boehlau - Schefold 1942, 169; Hertel 2007, 99-104.

70 Bayne 2000, 174.

71 Dönemin küçük buluntularına ilişkin için bilgiler için bkz dn. 27

72 Külekçi 2021, 309. İlgili duvarlar kazı ekibince Arkaik tabaka içerisinde bulunmuş olmalıdır.

73 Bayne 2000, 180-182. Asur etkili aslan betimli baskı mühürler için bkz. Boehlau - Schefold 1942, 106-107; Bayne

ile kurulacak etkileşim, fiziki çevrenin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Boğazköy'de gördüğümüz burçlu iç kale görünümünün bir yansımasıyla Larisa'da karşılaşma olasılığı bu sebeple yadsınmamalıdır. Gordion'da Orta Frig döneminde (MÖ 800-540) "A Yapısı" sur duvarına bitişik özdeş mekanlardan oluşmaktadır. Daha yakın bir coğrafyada ise, Orta Tunç Çağı'nın sonuyla bölgede bir merkez konumuna gelecek Panaztepe'nin akropolündeki MÖ 6. yüzyıl başına tarihlendirilen sıralı mekanlar dikkat çekicidir⁷⁴. Panaztepe'de kazı alanının doğusunda beliren bir bölücü duvar, tanımlı kılınan bu alanı akropol platosunun kalanından ayıran bir iz durumundadır. Bu bağlamda Panaztepe'den Gediz Nehri'nin oluşturduğu bir düzlükle ayrılan Larisa Akropolü için de benzer işlevsel ve mekansal bir kurgu hayal edilebilmelidir.

SONUÇ

Larisa Akropolü'ndeki kalıntıların da sunduğu üzere Arkaik-Geç Arkaik Çağ Batı Anadolu tahkimatları, doğudan gelen yoğun saldırılara karşı bir refleks olarak şekillenmiştir. Batı Anadolu'daki yerleşimlerin bu süreçte bütüncül, benzer bir çizgide ilerleyemedikleri görülmektedir. Zira MÖ 8. yüzyılda Frig, MÖ 7. yüzyıl sonunda Lidya ve MÖ 6. yüzyılda Pers egemenliklerinin yarattığı bu politik ortam aynı zamanda zincirleme bir gelişimi de tetiklemiş olmalıdır⁷⁵.

Politik ortam kimi zaman Smyrna ve Sardis örneklerinde olduğu gibi beraber çalışan işçi gruplarıyla ortak bir üslubu yansıtır. Bu durum diğer materyal kültür verileriyle de birlikte bir etkileşim alanını (*der Aiolisch-lydischen Raum*) tanımlamaktadır⁷⁶. Bölge mimarisinde farklı kültürlerden izler barındıran "kozmpolit" bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple savunma mimarisinin gelişiminde de bütünü etkileyen, doğrudan bir "yabancı" etki aramaktansa yerleşimlerin kendi dinamikleri ve ilişki ağlarının ilgisinde görsel sözlüklerine kattıkları beğeni ve uygulamaları algılamak önem kazanmaktadır.

Tunç Çağı'ndan yerleşimin terkedileceği döneme kadar bünyesine katacağı birikimle, bu simgesel Geç Arkaik surların da etnik kimliklerin dışında çok kültürlü, melez imgeler yaratan bir Larisa zanaatkârlığının eseri olduğu görülmektedir. Denize yakın konumlanan yerleşimlerin aksine Doğu ile olan benzerliklerinin sürekliliği açısından Larisa'nın geç Hellenleştiği varsayımını da unutmamak gerekmektedir. Bu durum olasılıkla Larisa'nın birçok noktada fiziki olarak Hellen polislerinden daha farklı bir yerleşim kurgusu çizmesiyle de sonuçlanmıştır.

2000, 176.

74 Becks 2015, 123; Vaessen 2017, 71.

75 Hüllden 2020, 481.

76 Lang 1996, 28-29; Cevizoğlu - Tanrıver 2023, 80.

Geç Arkaik Çağ öncesine kesin olarak tarihlendirebildiğimiz az sayıdaki mimari kalıntıyla fiziki, bütüncül bir kurguyu tasarlayabilmek mümkün değildir. Akropolde burç olarak yorumlamamızın daha sağlıklı olduğu, sur hattının dışına taşan destek birimlerinin zamanla birer kuleye evirildiği görülmektedir. Arkaik-Geç Arkaik kuleler (Kule II ve Kule III dışında) kendinden önceki inşaatlardan destek olarak mümkün olduğunca öncülleri olan burçların yakınlarında sıralanmaktadır. Düzenli mesafelerde konumlanan destekleriyle Tunç Çağı'ndaki Hitit esintisinin sorgulanabileceği bu tasarım anlayışının aynı zamanda daha yakın bir dönemde Frig etkisiyle Larisa'ya yansımış olabileceği düşünülmektedir. MÖ 6. yüzyıldaki Lidyalı yaşam tarzı ise Batı Anadolu'nun genelinde olduğu gibi burada da anıtsallık imgesini Larisalıların zihinlerinde pekiştirmiştir.

Konumuyla her daim bir ara bölge görünümü sunan Batı Anadolu yerel, Yakın Doğulu ve Hellen kimlikleri üzerinden gerçekleştirilen tartışmalarda bir odak noktası olarak varlığını korumayı sürdürmektedir. 20. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilmiş bir kazı olarak Larisa'nın sunduğu veriler bu sebeple günümüzde önem kazanmaktadır. Bu çalışmada olduğu gibi Batı Anadolu'da sayıları hızla artan ve özellikle bölgenin kuzeyine yoğunlaşan mevcut çalışmalarla bölgenin yerel kimlikleri ile kurduğu bağlar detaylıca gözler önüne serilebilecektir. Batı Anadolu'nun yerelliği ve zamanının ötesine taşıdığı izleri daha tanımlı kılınabilecektir.

Çıkar Çatışması

Yazar, makale kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmadığını ifade etmiştir.

Etik

Bu çalışma yazarın İTÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün Mimarlık Tarihi doktora programında Prof. Dr. N. Turgut Saner danışmanlığındaki Larisa Akropolü'nün Geç Arkaik Surları'nı konu alan doktora çalışması kapsamında üretilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aykurt 2020, Aykurt, A., Liman Tepe I: Orta Tunç Çağı Seramiği ve Küçük Buluntuları, Ankara.
- Bayne 2000, Bayne, N., The grey wares of north-west Anatolia: in the middle and late Bronze Age and the early Iron Age and their relation to the early Greek settlements; Asia Minor Studien, Bd. 37. Bonn.
- Becks 2015, Becks, R., "Settlement Patterns and Socio-Political Landscape of Western Anatolian in the Middle and Late Bronze Age : A Geoarchaeological View", Nostoi : indigenous culture, migration and integration in the Aegean islands and Western Anatolia during the late bronze and early iron age, (eds. N. C. Stampolidēs, Ç. Maner ve K. Kopanias), Istanbul, 115-129.
- Boehlau 1933, Boehlau, J., "Ausgrabungen im aeolischen Larisa", Forschungen und Fortschritte, 9. Jahrgang 7, 89-90.
- Boehlau - Schefold 1940, Boehlau, J. - Schefold, K., Larisa am Hermos: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934, Band I: Die Bauten, Berlin.
- Boehlau - Schefold 1942, Boehlau, J. - Schefold, K., Larisa am Hermos. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1034, Band III: Die Kleinfunde, Berlin.

- Cahill – Kroll 2005, Cahill, N. – Kroll, J. H., "New Archaic Coin Finds at Sardis", *American Journal of Archaeology* 109 (4), 589-617.
- Cevizoğlu 2019, Cevizoğlu, H., "Eski Smyrna Demirçağı Savunma Duvarları", *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları III = Smyrna/Izmir Excavation and Research III*, (eds. H. Göncü, A. Ersoy, D. S. Akar Tanrıver), İstanbul, 27-38.
- Cevizoğlu – Tanrıver 2023, Cevizoğlu, H. - Tanrıver, C., "Eski Smyrna Savunma Duvarları", *Höyük*, 11, 73-88.
- Erkanal-Öktü 2000, Erkanal-Öktü, A., "Überblick über die Siegelufunde von Bakla Tepe, Liman Tepe und Panaztepe", *Minoisch-mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Funktion: V. Internationales Siegel-Symposium, Marburg*, 23-25. September 1999, (eds. W. W. Müller), Berlin, 67-77.
- Erkanal-Öktü – İren 2005, Erkanal-Öktü, A. – İren, K., "Güney Aiolis Yüzey Araştırması 2003", *AST*, 22/1, (eds. K. Olşen, F. Bayram, A. Özme), Ankara, 259-270.
- Frederiksen 2011, Frederiksen, R., *Greek city walls of the Archaic period, 900 - 480 BC.*, Oxford.
- French 1969, French, D. H., "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II. The Balikesir and Akhisar/Manisa Areas", *Anatolian Studies*, 19, 41-98.
- Günel 1999, Günel, S., *Panaztepe II: M.Ö.2. bine tarihlendirilen Panaztepe seramiğinin batı Anadolu ve Ege arkeolojisindeki yeri ve önemi = Die Keramik von Panaztepe und ihre Bedeutung für Westkleinasien und die Ägäis im 2. Jahrtausend*, Ankara.
- Günel – Kuyak 2022, Günel, S. – Kuyak, T. K., "Büyük Menderes'in Erken Dönem Sosyo-Kültürel Gelişiminde Çine-Tepelik Kazıları", *Lycus Dergisi*, 6, 1-24.
- Heinle 2015, Heinle, M., *Eine historische Landeskunde der Aiolis*, İstanbul.
- Hertel 2007, Hertel, D., "Der aiolische Siedlungsraum (Aiolis) am Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit", *Frühes Ionien: eine Bestandsaufnahme: Panionion-Symposium Güzelçamlı*, 26. September - 1. Oktober 1999, (ed. J. Cobet), Mainz, 97-122.
- Hertel 2011, Hertel, D., "Das vorklassische Pergamon und sein Siedlungsprofil", *Istanbuler Mitteilungen*, 61, 21-84.
- Hülten 2020, Hülten, O., *Das griechische Befestigungswesen der archaischen Zeit : Entwicklungen, Formen, Funktionen*, Wien.
- Kjellberg 1904, Kjellberg, L., *Gräfningsarne i Larisa: Provisorisk berättelse*, Uppsala.
- Kjellberg 1940, Kjellberg, L., *Larisa am Hermos. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1034, Band II: Die architektonischen Terrakotten*, Stockholm.
- Korfmann 1996, Korfmann, M., "Troia: Ausgrabungen 1995", *Studia Troica*, 6, 1-64.
- Külekçi 2021, Külekçi, I., "The settlement dynamics of Larisa (Buruncuk) and their references to the Bronze Age legacy", *Beyond All Boundaries Anatolia in the first Millenium BC*, (eds. A. Panne, Ş. Velhartická, J. Wintjes), Leuven, 297-317.
- Külekçi et al. 2023, Külekçi, I. – Kolay, S. – Mater, G., "Urban and Agrarian Landscapes of Larisa (Buruncuk)", *Landscape Archaeology in the Near East Approaches, Methods and Case Studies*, (eds. B. Arıkan, L. Olsvig-Whittaker), Oxford, 57-72.
- Lang 1996, Lang, F., *Archaische Siedlungen in Griechenland. Struktur und Entwicklung*, Berlin.
- Lauter 1975, Lauter, H., "Die beiden älteren Tyrannenpaläste in Larisa am Hermos", *Bonner Jahrbücher*, 175, 33-57.
- Maner 2017, Maner, Ç., "Fortification architecture of Late Bronze Age Anatolia. Where are the borders?", *Bordered places, bounded times: Cross-disciplinary perspectives on Turkey*, (eds. E. L. Baysal ve L. Karakatsanis), London, 73-84.
- Maner 2015, Maner, Ç., "When East Meets West : The Social Identity of Western Anatolia", *Nostoi: Indigenous culture, migration and integration in the Aegean islands and Western Anatolia during the late bronze and early iron age*, (eds. N. C. Stampolidēs, Ç. Maner ve K. Kopanias), İstanbul, 835-848.
- Mansel 2014, Mansel, A. M., *Ege ve Yunan tarihi*, Ankara.
- Mater 2016, Mater, G., "Larisa (Buruncuk) Araştırma ve Kazılarının Tarihçesi; İlk Çalışmalar 1902, 1932-1934- History of Research and Excavations in Larisa (Buruncuk): Initial works of 1902, 1932-1934", *Larisa Buruncuk Mimari Araştırmaları - Architectural Survey*, (ed.T. Saner), İstanbul, 41-60.
- Mater – Dentkaş 2018, Mater, G. – Dentkaş, E., "Polychromy in Larisaean Quarries and its Relation to Architectural Conception", *ASMOSIA XI, Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the XI International Conference of ASMOSIA, Split*, 633-638.
- Mater – Saner 2023, Mater, G. – Saner, T., "Quarrying and construction operations in Aeolian Larisa with a reference to "building technology" and "building economy", *ITU A|Z ITU Journal of The Faculty of Architecture*, 20 (1), 219-231.
- Meriç 2003, Meriç, R., "Excavations at Bademgedigi Tepe (Puranda) 1999-2002: A preliminary report", *Istanbuler Mitteilungen*, 53, 79-98.
- Meriç 2018, Meriç, R., *Hermus (Gediz) Valley in Western Turkey: Results of an Archaeological and Historical Survey*, İstanbul.

- Meriç 2022, Meriç, R., *Metropolis Ionia IV: Bademgediği Tepe (Puranda) Results of excavations conducted between 1999-2007*, İstanbul.
- Mielke 2018, Mielke, D. P., "Hittite Fortifications Between Function and Symbolism", *Understanding Ancient Fortifications: Between Regionality and Connectivity*, (eds. A. Ballmer, M. Fernández-Götz, D. P. Mielke), Oxford, 63-81.
- Müth 2016, Müth, S., "Symbolische Funktionen", *Ancient fortifications: a compendium of theory and practice*, (eds. P. D. De Staebler, S. Müth, P. I. Schneider, M. Schnelle), Oxford, 126-158.
- Nicholls 1958/1959, Nicholls, R. V., "Old Smyrna: The Iron Age fortifications and associated remains on the city perimeter", *The Annual of the British School at Athens*, 35-137.
- Özdoğan 2018, Özdoğan, M., "Tarihöncesi Çağlarda Larisa", *Larisa Farklı Hayatlar Farklı Renkler*, (eds. T. Saner, I. Külekçi ve Ö. E. Öncü), İstanbul, 122-143.
- Özyiğit 1994, Özyiğit, Ö., "The city walls of Phokaia", *Revue des Études Anciennes* 96, No. 1-2: 77-109.
- Pavúk 2014, Pavúk, P., *Troia VI Früh und Mitte. Keramik, Stratigraphie, Chronologie*, Bonn.
- Pavúk 2015, Pavúk, P., "Between the Aegeans and the Hittites: Western Anatolia in the 2nd Millennium BC.", *Nos-toi: Indigenous culture, migration and integration in the Aegean islands and Western Anatolia during the late bronze and early iron age*, (eds. N. C. Stampolidés, Ç. Maner, K. Kopanias), İstanbul, 81-113.
- Pavúk - Horejs 2018, Pavúk, P. - Horejs, B., "Ceramics, Surveys, and Connectivity in Western Anatolia: The Middle and Late Bronze Age Bakırçay/Kaikos Valley Restudied", *Ägypten und Levante*, 28, 457-485.
- Radt 1992, Radt, W., "Die frühesten Wehrmauern von Pergamon und die zugehörigen Keramikfunde", *Istanbul Mitteilungen*, 42, 163-234.
- Roosevelt et al. 2018, Roosevelt, C. H. - Luke, C. - Ünlüsoy, S. - Çakırlar, C. - Marston, J. M. - O'Grady, C. R. - Pavúk, P., Magda Pieniżek - Mokriřov J. - Scott C. B. - Shin N. - Slim F. G., "Exploring Space, Economy, and Interregional Interaction at a Second-Millennium B.C.E. Citadel in Central Western Anatolia: 2014-2017 Research at Kaymakçı", *American Journal of Archaeology*, 122 (4), 645-688.
- Rose 2017, Rose, C. B., "Fieldwork at Phrygian Gordion, 2013-2015", *American Journal of Archaeology*, 121 (1), 135-178.
- Saner et al. 2016, Saner, T. - Sağ, K. - Denkaş, E., "The Fortifications of Larisa (Buruncuk) Reconsidered", *Focus on Fortifications New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East Volume 2*, (eds. R. Frederiksen, S. Müth, P. I. Schneider, M. Schnelle), Oxford & Philadelphia, 159-170.
- Schefold 1933, Schefold, K., "Arbeiten in Larisa 1932 und Frühjahr 1933", *Archäologischer Anzeiger*, 48, 141-158.
- Schefold 1983, Schefold, K., "Larisa am Hermos - eine "vergessene" antike Stadt", *Die Karawane*, 24. Jahrgang Heft 3/4 (Karawane-Verlag), 47-74.
- Schefold - Crome 1934, Schefold, K. - Crome, J. F., "Ausgrabungen in Larisa am Hermos im Frühjahr 1934", *Archäologischer Anzeiger*, 363-410.
- Seeher 2010, Seeher, J., *Wie viele Türme braucht eine Stadt? Überlegungen zum Aufwand der hethitischen Befestigungsanlagen in der späten Bronzezeit, Byzas; 10, Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik antiker Stadtbefestigungen: Kolloquium 9./10. Februar 2007 in Istanbul; eine Veranstaltung des wissenschaftlichen Netzwerkes "Manifestationen von Macht und Hierarchien in Stadtraum und Land*, (eds. J. Lorentzen, F. Pirson, P. I. Schneider ve U. Wulf-Rheidt), İstanbul, 27-43,
- Spencer 1995, Spencer, N., *A Gazetteer of archaeological sites in Lesbos*, Oxford.
- Vaessen 2017, Vaessen, R., "Western Anatolia and the Aegean during the Late Bronze Age: A view from the Gulf of Izmir", *Symposium Egejskie Papers in Aegean Archaeology*, (eds. K. Żebrowska, A. Ulanowska, K. Lewartowski), Warsaw, 67-78.
- Vergnaud 2012, Vergnaud, B., *Recherches sur les fortifications d'Anatolie occidentale et centrale au début du premier millénaire av. J.-C. (Xe-VIe s.)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Université Michel de Montaigne-Bordeaux 3, Bordeaux.
- Winter 1971, Winter, F. E., *Greek Fortifications*, London.
- Young 1955, Young, R. S., "Gordion: Preliminary Report, 1953", *American Journal of Archaeology*, Vol. 59, No. 1, 1-18.